

Užsitęsusi kaita, arba dialogo kultūros link

Almantas Samalavičius, *Kaita ir tęstinumas*: Kultūros kritikos esė, Vilnius: Kultūros barai, 2008, 200 p., ISBN 978–609–8003–01–7

Preliminali fazė, arba knygos gimimo aplinkybės. Šios recenzijos autorius, literatūrologas, neatsispyrė intelektualiniam iššūkiui ir įžengė ne į savo darželį, t. y. nutarė aptarti Almanto Samalavičiaus kultūros kritikos esė. Šį žingsnį paskatino ne tik asmeniniai interesai, bet ir Lietuvoje vis dar vangus ribų peržengimas tarp atskirų disciplinų. Samalavičiaus knygos pavadinimo dvi esminės sąvokos ir nurodyta žanrinė apibrėžtis reikalauja anglosaksiškosios esė sampratos ir tradicijos. Ji padėtų suvokti pratarmėje vartojamą „akademinės eseistikos“ terminą (rinkinys turi ir mokslo leidiniui būtinus recenzentus). Samalavičius savirefleksiskai sako: „[...] ši knyga nevadintina autoriaus jau paskelbtų visuomenės ir kultūros kritikos tekstų rinktine. Tai veikiau kryptingas eseistinis minėtų temų svarstymas, sutelkiant dėmesį į tam tikrus visuomenės ir jos kultūros pjūvius“ (p. 7).

Autoriaus sąžiningumą rodo tai, kad šie straipsniai buvo peržiūrėti, redaguoti. Antai publikacijoje „Lietuvos universitetai tarp distopijos ir eutopijos“ (*Kultūros barai*, 2005, Nr. 5) „Anglijos Trento universiteto tyrimų centras“ (p. 10) knygoje pataisomas į „Olandijos Tventės universiteto tyrimų centrą“ (p. 182).

Dviejų spalvų – juodos ir baltos, ir dviejų geometrinių figūrų – linijos ir apskritimo – deriniais konotuojamas knygos pavadinimas (dailininkas Tadas Gindrėnas). Baltas ir tiesias linijas juodame fone interpretuočiau kaip tęstinumą, o fragmentišką kaitą rodytų viršelio dešiniajame kampe esančios bangelės. Simptomiška, kad pratarmėje autorius aiškina žodį „liminalinė“ (virsmo) būseną, nes Arnoldo van Gennepo klasikinė studija *Perėjimo apeigos* (1909) vis dar laukia lietuvių skaitytojų, nors kelių vertimų publikacijomis jai kantriai tiesia Dainius Razauskas. Naudinga paskaityti ir kitos Samalavičiaus knygos *Universiteto idėja ir akademinė industrija* (2010) pratarmę antrajam leidimui, kuri parodo recenzuojamos knygos straipsnių aktualumą bei (ne)išsipildžiusius autoriaus lūkesčius.

Liminali fazė, arba gimusių problemų refleksija. Postkomunistinė kultūra ir jos kontekstai, globalizacija ir jos trajektorijos Lietuvoje, universitetinė kultūra ir akademinis diskursas – trys pagrindinės temos, kurias apmąstydamas autorius didžiausią dėmesį skiria problemų diagnozavimui, paremtam ir teorinėmis įžvalgomis, ir autentiškais mokslininko, piliečio, intelektualo patirtimis.

Pirmojo skyriaus „Postkomunizmo slenksčiai“ penkiuose straipsniuose siekiama kritiškai apsvarstyti, „kodėl postkomunistinio būvio problema liko veikiau publicistinio teksto nei akademiųjų tyrimų problema“ (p. 12–13). Atsakymus turi išskaityti ir suformuluoti pats skaitantysis, nes autorius kalba apie demokratijos gležnumą Lietuvoje, apie dominuojančią iliuziją, kad postkomunistinio būvio problema įveikta ir visiškai nebeaktuali, kad vis dar svarbūs politinių diskursų peršami mitai. Autorius, kaip ir dera mokslininkui, straipsniuose paaiškina sąvokas, nors kai kada apsiriboja nuorodų ar išnašų pateikimu. Antai ir „postmodernistinio būvio“ sąvoka preciziškai neapibrėžiama, bet laikomasi pozicijos, kad ji galėtų būti sinonimiška politikos filosofo, politologo Władysława Józefo Stankiewicziaus suformuluotai „post-totalitarizmo“ sąvokai. Perskaitęs nurodytą straipsnį (beje, *Kultūros barų* 1996 m. Nr. 5, o ne Nr. 6), manau, kad mūsų realijas tiksliau atspindėtų post-totalitarizmo visuomenės ypatybės, o neapibrėžtos formos „sistema“ nelabai atitiktų mūsų realybę (nežinojimo topas etc.). Objektyvesni postkomunizmo tyrinėjimai galimi pasikeitus ir politikų, ir visuomenės, ir mokslininkų mentalitetui.

Samalavičius, remdamasis Vakarų patirtimi, pasiūlo vieną iš galimų strategijų – postkomunizmo studijų tyrinėjimą sąveikoje su postkolonializmo studijomis. Autorius akcentuoja jų plusus ir minusus. Ypač reikia pritarti patarimui vengti analizės vienpusiškumo remiantis vien rašytiniais tekštais, nes „rašytiniai šaltiniai gali ne tik eksplikuoti, bet ir klastoti [...]“ (p. 18).

Samalavičius kritiškai vertina postkomunistinėje Lietuvoje gausinamus visuomeninius ritualus, kažkodėl sutapatindamas valstybines šventes ir postkomunistinius mitus. Lietuvoje kaip tik trūksta pilietinę ir tautinę savimonę žadinančių ritualų (ne mitų), kurių kartojimas būtent ir daro gyvybingą patį mitą. Reikia akcentuoti ir kultūrologo siūlymą postkomunizmo studijas analizuoti interdiscipliniškai, nors kol kas Lietuvoje tai sunkiai prigyja, nes tebedominuoja savo disciplinos ar asmenybės sureikšminimas. Kitas neperžengiamas slenkstis fiksuojamas straipsnyje „Postkolonializmas ir postkomunistinės Lietuvos kultūra“ – tai „save apgaudinėjanti, sudėtingesnes problemas apeinanti arba nutylinti kultūra [...]“

(p. 22). Iš tiesų tai susiję su sudėtingais kolektyvinės sąmonės vaizdiniais, galios demonstravimu, kultūros ideologijos diskursų konstravimu, istorine atmintimi, identitetu etc. Trūksta šiuolaikiškos ir savirefleksyvios tapatybės, valstybės, pilietybės sampratos. Čia tikslinga būtų pažymėti, kad autorius nepateikia savosios „kultūros“ sąvokos apibrėžties, kuri šiuolaikiniame žinojimo būvyje nebėra tokia aiški ir suprantama. Bet šis pastebėjimas gali būti niekinis, jei sakome, kad čia – eseistika, nors „akademinei eseistika“ prašytų tokių paaiškinimų.

Straipsnis „Postkomunistinė visuomenė ir jos intelektualiniai elitai“ ir šiandien aktualus, nes užfiksuoja kritinės refleksijos nebuvimą, intelektualo ir inteligento sutapatinimą, marksizmo-leninizmo specialistų persikvalifikavimą, intelektualų pralaimėjimą ir iš(si)stūmimą į visuomenės paribius, intelektualinių elitų sąžinės stoką. Bet Samalavičius nesigilina į tai, kas verčia nepriklausomą asmeninę poziciją iškeisti į privačius ir klaninius interesus. Atsakymų rastume Arūno Sverdiolo dabartinės lietuvių kultūros analizėse, sugulusiuse knygoje *Apie pamėklinę būtį* (2006). Samalavičiaus straipsniuose neretai trūksta konkretumo ir atvirumo, kai užsimenama apie autoriui žinomas, o skaitytojui galbūt numanomas asmenybės, ir vartojami tik neapibrėžiamieji įvardžiai. Pavyzdžiui, kalbama apie „kai kuriuos Lietuvos intelektualinių sluoksnių atstovus“ (p. 44); „reikėtų paminėti kai kuriuos istorikus“ (p. 105), „dalis lietuvių literatūros kritikų“ (p. 159). Ar Samalavičius mano, kad jo skaitytojai nėra pribrendę atviram tekstui, ir todėl jis renkas atitinkamą nutylėjimų stilistiką?

Nemažai lietuvių visuomenės raidos trajektorijų ir mentaliteto žymių užfiksuota straipsnyje „Amorfiška visuomenė, arba Įžengus į [kažkodėl „į“ tik turinyje – NB] brandaus postkomunizmo epochą“, kuri taip charakterizuojama:

Amorfiška visuomenė, beformė politika, žiniasklaidos suvirtualinta ir perdirbta, simuliakru paversta tikrovė, ekonomikos neapibrėžtumas, chaotiškas blaškymasis tarp tvarkos ir netvarkos, socialinės isterijos ir apatijos proveržiai [...]. (p. 49)

Sukurtoji (iš)gyvenimo terpė Lietuvoje verčia jaustis „nereikalingais ir žeminamais tėvynėje“ (p. 50). Žmogus ir valstybė – tai du nesusisiekiantys indai, nebėra to sąmoningumo, kuris buvo tarpukario Lietuvoje ar netgi sovietmečiu. Bet ar begali jis būti ciniškoje valstybėje, kurioje dominuoja Samalavičiaus tiksliai išskirti bruožai: diletantizmas, pramogų kultas, konformizmo suvešėjimas, pilietinės visuomenės miražas, populizmas ar intelektualų spurdėjimas, korup-

cija. Nebėra „istorinės atminties“, kurios melagingo perrašymo dilemas straipsnyje „Postkomunistinės visuomenės atmintis ir amnezija“ gvildena autorius. Užmiršta ir klastojama praeitis ir istorija, visuomenės traumos ir sukrėtimai, todėl „devalvavosi net tokie, regis, paprasti ir aiškūs žodžiai kaip sąžinė, tiesa, atsakomybė, padorumas“ (p. 67).

Postkomunizmo slenksčių įveikimas susijęs su šiandieniniais globalizacijos išbandymais, kuriems skirtas antrasis rinkinio skyrius „Globalėjančios kultūros dilemos“. Jame analizuojami konkretūs globalizacijos aspektai: išsiplėtusios rinkos, nacionalinių valstybių vaidmens sumažėjimas, kontroversiškos globalizacijos sampratos, neišvengiami globalizacijos padariniai. Išsamaus straipsnio „Globalizacijos šešėlis ir nacionalinė kultūra“ bruožas – švietėjiškai pristatomi autoriaus pasirinkti, dažniausiai universalūs globalizacijos reškiniai ne globalizacijos ir informacijos amžiuje gyvenančiam lietuvių skaitytojui. Bet šiam dažnai ir reikia tos kontekstinės informacijos, kuri užgožia straipsnio pradžioje įvestas Lietuvos realijas, prisimenamas tik pabaigoje. Gal todėl, kad lietuviui, rinkėjui, globalizacija kaip poliarizacija ir globalizacija kaip homogenizacija tėra tik tolimos teorinės koncepcijos, kurių antroji iš dalies atspindėtų Lietuvos ekonominę ir kultūrinę raidą.

Samalavičius netikslina nei tapatumo, nei tautos sąvokų, bet skiria dėmesio „apokaliptiniam tautinės kultūros, tradicijų ir tapatybės diskursui“ (p. 99). Kultūrologas analizuoja profesorius Romualdo Grigo (oponentą sužinome tik iš išnašos) straipsnį, kuris išryškina tautiškai angažuotų intelektualų piešiamą apokaliptinį vaizdinį (tai retas atvejis, kai Samalavičius konkrečiai polemizuoja su lietuvių intelektualu). Užsiminęs apie išklibusią loginę bei retorinę teksto konstrukcijas, autorius aiškina, kas Grigo pastabose neįtikina. Sutikdamas, kad ne kiekvienas lietuvis priešinosi sovietizacijai, kad būta skirtingų tapatumo modelių, nenorėčiau pritarti postkolonializmo sąvokomis perrašomai etnokultūros versijai. Sovietmečiu mes susidūrėme su „liaudies“ kultūra, su stilizuotu folkloru, o ne su etnokultūra, kurios sąvoka šiandien, beje, nebėra aiški ir vienprasmiška, ypač kai mėginama ją susieti su „tautos kultūra“, su profesionaliuoju menu (Libertas Klimka). Kita intelektualų klaida, kurią akcentuoja Samalavičius, yra rigoristinis žvelgimas į lietuvių tautinį tapatumą, nematant šiuolaikinio pasaulio konteksto. Priešindamas Edvino Simanaičio ir Virginijaus Savukyno pozicijas, autorius svarsto, ar tradicinis lietuviškasis tapatumas jau amžiams prarastas. Remdamasis Anthony D. Smitho išskirtais tautinio (nacionalinio) tapatumo bruožais ir siūlydamas įsiklausyti į Zygmunto Baumano svarstymus, autorius

tapatumą siūlo suvokti „kaip nuolatinį, nesibaigiantį tapatinimosi procesą, kuriame visi esame priversti dalyvauti [...]“ (p. 105). Bet tokiai koncepcijai reikalingas atitinkamas suvokėjas, turintis šiuolaikines mentalines ir gyvenimiškąsias patirtis. Istoriko Vyganto Vareikio straipsnis „Beatodairiška tolerancija nėra vertybė“ tampa išeities tašku Samalavičiui svarstyti politologo Samuelio Huntingtono „kontroversijas“, ekonomisto Benjaminio Barberio civilizacijų konflikto koncepciją, sociologo, analitiko Immanuelio Wallersteino visuomenių kaitos logiką etc. Kultūrologas pristato įvairias koncepcijas, palikdamas galimybę pačiam skaitytojui pasirinkti vieną ar kitą globalaus pasaulio raidos modelį, galiausiai pamiršdamas ir Vareikio idėjas, ir Lietuvai skirtus klausimus.

Straipsnyje „Meno erdvė kultūros tuštumoje“ tradiciškai pateikęs vakarietišką ir lokalų kontekstą, autorius brėžia savitas, fragmentiškas sąsajas tarp šiuolaikinės visuomenės ir tarpkultūrinio diskurso mechanizmų, tarp postmodernistinio mąstymo ir pabirusių veidrodžio šukių.

„Postmodernėjančios kultūros nelaisvė“ siejama su vartojimo nelaisve, su masine kultūra (ši sąvoka neapibrėžiama), su dvasinių vertybių, tiesų ir prasmių dingimu iš meno, su Lietuvoje visur ir viskam tinkančia postmodernizmo sąvoka, su estetinių ir intelektualinių madų vaikymusi. Pateikiama daugybė aspektų, problemų, kurių vienas žmogus vienoje knygoje aprėpti negali – Samalavičius ir kviečia kitus reaguoti į šias problemas. Norėčiau pridurti, kad Lietuva ne tik importavo popkultūrą, bet ir sėkmingai kuria jos vietinius variantus (serialus, romanus). Ir problema ne ta, kad kuria, bet ta, kad nėra kritinės (auto)refleksijos, kad kai kurie menininkai tebenori būti ir popkultūros, ir „aukštosios kultūros“ kūrėjai ir vartotojai. Taip gimsta „Urbanistinės erdvės ir ‚bakalėjų‘ kultūra“ (vienas geriausių antro skyriaus straipsnių), apimanti ne tik „bakalėjininkų“ finansines galias, bet ir viešų erdvių likimus, naujus vartojimo įpročius, simuliakrines malonumų realybes, nykstantį socialinį solidarumą, etc. Bandydamas apčiuopti priežastis, kodėl „brandaus postkomunizmo“ visuomenė taip lengvai pasidavė „bakalėjininkams“, Samalavičius atsigręžia į nepatenkinusią sovietinę realybę. Galėtume pasakyti, jog „bakalėjos“ išpildo užslopintus troškimus, kuriuos sukuria apgalvotos rinkodaros strategijos. Taigi antrasis skyrius atskleidžia, kad kultūra susiduria su globalizacijos iššūkių įvairove, ir visa tai konstatuodamas Samalavičius šįkart yra labiau akademinis teoretikas, o ne eseistas.

Tai, kas rašoma trečiajame skyriuje „Universitetai tarp globalumo ir lokalumo“, išplėtotą ir reflektuotą minėtoje Samalavičiaus knygoje *Universiteto idėja ir akade-*

minė industrija (2010). Tai nėra mechaniškas pirmojo leidimo (2003) pakartojimas, nors vienas (ne)naujas skyrius ir pakeitė tik pavadinimą. Autorius atkreipia dėmesį į šiuolaikinių tarpdisciplininių tyrimų būtinybę, produktyviai diskutuodamas su Artūru Tereškiniu, išdėsto savąjį požiūrį į „kultūrinių studijų“ privalumus ir trūkumus (p. 148). Siekiant atnaujinti šiuolaikinės humanitarikos mokslo arsenalą, gerų norų ar pavyzdžių neužtenka. Kultūros studijoms reikia ir specialistų, ir originalios literatūros, ir tarptautinio bendradarbiavimo. Kur visa tai? Autoriaus pernelyg sureikšminamos postkolonializmo studijų baimės, mano manymu, yra tariamos. Kad mokslo darbuose esama seklumo ir paviršutiniškumo, jokia paslaptis, bet tai galioja ne tik humanitarams. Iš tiesų verstis be originaliųjų teorinių veikalų yra neįmanoma, kaip ir be kritinės distancijos su taikoma teorija. Be abejo, atotrūkis tarp lituanistų ir užsienio specialistų, tarp universitetų ir institutų darbuotojų, tarp lokaliųjų tyrinėtojų ir užsienio mokslininkų turėtų mažėti. Lengviausia (o gal sunkiausia?) – įveikti ribas tarp įvairių disciplinų specialistų pačioje Lietuvoje.

Straipsnyje „Globalizacija ir universitetai“ Samalavičius tiksliai įvardija iššūkius, kuriuos globalizacija meta Lietuvos universitetams, diagnozuoja nemažai akademinės bendruomenės, mokslo politikos, universitetų egzistavimo skaudulių, nepamiršdamas priminti anglosaksų patarlės „Neregijų karalystėje vienaakis yra karalius“ (p. 172). Neabejoju, kad kiekvienas, skaitęs Samalavičiaus tekstus, turi savo versiją apie Lietuvos universitetų ateitį, apie tai, kad „priklausymas klanui, o ne mokslo darbų kokybė, lemia kilimą karjeros laiptais [...]“ (p. 177). Bet kažkodėl neanalizuojama, kaip buvo prieita iki tokios situacijos, kaip ją keisti.

Šios recenzijos autorius nėra paskelbęs savo tyrimų tarptautiniu mastu, nors jis supranta, kad „kito kelio paprasčiausiai nėra“ (p. 174). Juo teks eiti, ir tai nėra nei baubas, nei panacėja. Tam reikia ir atitinkamos kvalifikacijos, ir adekvataus tyrimo objekto, ir metodologijos, ir konkrečių problemų sprendimo. Pritariu, kad universitetų skaičius Lietuvoje – diskusijų objektas, bet norėčiau sužinoti, ką reiškia „minimalus“ mokslinis tyrimas? Ką reikštų „maksimalus“ mokslinis tyrimas? Visiškai sutinku, kad privalu kovoti su sekliais ir paviršutiniškais mokslo imitavimais, kurių apstu (ne)regioniniuose Lietuvos universitetuose. Savos – ne savos leidyklos, opi recenzavimo problema dėl menkos ir dažnai susijusios recenzentų rinkos – tėra tik požiūrio į mokslą ir akademinį darbą pasekmės. Taip, svarbiausia turi būti dėstytojo (-jos) profesinė ir pedagoginė kvalifikacija, bet jos nustatymo principai ir mechanizmai tebelaukia reformų. Tada būtų galima priartėti prie eutopinio (neatsitiktinai kompiuteris ištaisė – europinio) universiteto modelio.

Postliminali fazė, arba kelios baigiamosios pastabos. Aptariamą rinkinį vienija temos, problemos, autorinis požiūris, šiuolaikiniai Lietuvos ir Vakarų profaniško bei akademinio gyvenimo (kon)tekstai. Tiesa, knygai būtų pravertusi asmenvardžių rodyklė.

Šiuose akademinės eseistikos straipsniuose išvelgtinas metonimijos principas (jį Ihabas Hassanas yra įvardijęs kaip postmodernizmo bruožą), kurio suabsoliutinimas rinkinyje vertas diskusijų. Samalavičius metonimiškai tapatina Lietuvos ir kitų Vidurio bei Rytų Europos šalių patirtis (sovietmečio intelektualai, mentalitetas), dažniausiai teigdamas, kad esanti „panaši situacija“ (p. 40). Ar tarp tų pačių postkomunistinės erdvės šalių nėra didesnių skirtumų?

Diskusinis ir kartu simptomiškas yra autoriaus sprendimas aktualizuoti Vakarų (kon)tekstus, pamirštant ar nuošalėje paliekant lietuvių intelektualų, kolegų, mintis ir darbus. Reta išimtimi tampa Ričardo Gavelio ar Audriaus Navicko idėjos, tačiau kažkodėl nėra vietos, pvz., Vytauto Rubavičiaus studijai *Postmodernusis diskursas: Filosofinė hermeneutika, dekonstrukcija, menas* (2003). Tik išnašose nurodomi Vytauto Rubavičiaus, Aidos Savickos, Skaidros Trilupaitytės straipsniai. Samalavičius nepolemizuoja su lietuvių autoriais, negvildena jų idėjų ir (ne)teorinių pozicijų. Taip tarsi palaikydamas tą pačią beorę diskusijų erdvę, kurią pats kritikuoja. Kodėl?

Samalavičius kritiškai vertina ir lietuvių literatūros kritiką, ir literatūrologiją, neretai suabsoliutindamas vieną ar kitą dalyką, situaciją, kontekstą. Visiškai nesutinku su tuo, kad „pati kritika nėra suvokusi, kaip įmanoma ‚perskaityti‘ tekstus, kuriuose gausu seksualinės vaizdinijos, kūno patyrimų, diskursyvaus teksto elementų ir pan.“ (p. 31). Užvertus knygą, tebesinori sužinoti, kokia ta „vietinės gamybos produkcija, sukurpta pagal primityviausius, nuvalkiotus modelius ir klišes“ (p. 129), kokie jaunesnės kartos kritikai gamina autonomiškus ir egocentriškus, „su pačiu kūriniumi nesusijusius tekstus [...]“ (p. 133). Nors knyga ir nėra monografija, bet kai kur kažkodėl nėra nei išnašų, nei nuorodų (p. 130, 133, 139, 167).

Samalavičius postuluoja, kad „daugelis knygų yra tiesiog intelektualinis atsakas į vieno ar kito laikotarpio kultūroje subrendusias problemas [...]“¹, tad jo atsako specifika – ne tik profesionalus, autentiškas ir akademinis žvilgsnis į užsitęsusią kultūros kaitą, bet ir orientacija į ateitį. Autorius kviečia nebijoti dialogo, nes be jo neįmanoma nei kaita, nei tęstinumas.

1 Almantas Samalavičius, *Universiteto idėja ir akademinė industrija*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010, p. 9.